

Το ελληνικό success story

Από τον ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΓΚΡΑΒΑ

Κώστας Κωστής - Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ιστορίες της Μεταπολίτευσης*, Πατάκη, Αθήνα 2025, 848 σελ.

Οι *Ιστορίες της Μεταπολίτευσης* καλύπτουν ευρύτατο φάσμα θεματικών περιοχών, οι οποίες περιγράφονται με σαφήνεια, ερμηνεύονται με θεωρητική επάρκεια, φωτίζονται πολύπλευρα.² Κείμενα που συνομιλούν εντός της ίδιας θεματικής ενότητας ή και διαθεματικά, *εξυφάνοντας ένα συνεχές νήμα* που συνδέει τη μετάβαση στην κοινοβουλευτική δημοκρατία με τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς της σχετικά μακράς περιόδου που ακολούθησε – αποτελεί ήδη, *μέχρι στιγμής*, «το ένα τέταρτο της συνολικής διαδρομής του νέου ελληνικού κράτους, με συμβατική αφετηρία την κήρυξη της επανάστασης» (Βενιζέλος, σ. 23). [Σκοπίμως χρησιμοποιώ το «μέχρι στιγμής» ως δυναμικό χρονικό όριο, καθώς, όπως ευφυώς, ίσως και... λυτρωτικά, παρατηρεί στα προλεγόμενα ο Κώστας Κωστής, ο ένας εκ των δύο επιμελητών του τόμου, «ο κάθε συγγραφέας έχει μια δική του αντίληψη για το τι είναι η Μεταπολίτευση και πότε τελειώνει» (σ. 12), σημειώνοντας ότι ο όρος αυτός «χρησιμοποιήθηκε και για την περίοδο που ξεκινάει από την ανατροπή του Όθωνα μέχρι την ανάρρηση στο θρόνο του Γεωργίου Α'» (σ. 13, υποσημείωση 1). Εξίσου ευφυώς, στο δεύτερο εισαγωγικό κείμενο του τόμου, ο Ευάγγελος Βενιζέλος παρατηρεί ότι η περίοδος «της εν ευρεία εννοία Μεταπολίτευσης έχει τη διπλή ικανότητα, αφενός μεν να έχει αυτοπροσδιοριστεί και να έχει επιλέξει εξ αρχής το όνομα της, αφετέρου δε να επεκτείνεται διαρκώς, αναζητώντας μια τομή που θα σήμαινε τη μετάβαση σε άλλη περίοδο. Όλες όμως οι κρίσεις που δημιούργησαν την αρχική αίσθηση πως μπορεί να σηματοδοτήσουν το τέλος της ενσωματώθηκαν –μέχρι στιγμής– σε αυτήν» (σ. 22)].

«Ταύτιση των πεπρωμένων μας με την Ευρώπη», είναι το πρωτοσέλιδο της *Καθημερινής* στις 29 Μαΐου 1979, την επομένη της υπογραφής της Συμφωνίας Σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ. Ο πολιτικός στόχος της χώρας, να ταυτίσει τις τύχες της με τις τύχες του ευρωπαϊκού οικοδομήματος που τότε χιζόταν, επετεύχθη.

Στην εξαιρετική βιβλιογραφική ανασκόπηση για τον όρο και την εποχή της Μεταπολίτευσης, ο Κωστής (σ. 16-18) επισημαίνει, πρώτον, ότι, καθώς η πτώση της δικτατορίας και η επιστροφή της δημοκρατίας αποτελούν ένα από τα πρώτα βήματα μιας ευρύτερης παγκόσμιας διαδικασίας για την οποία χρησιμοποιούμε τον όρο «δημοκρατική παγκοσμιοποίηση», η απόπειρα κατανόησης του φαινομένου της Μεταπολίτευσης, ακόμη και όταν την εκλαμβάνουμε με το πιο στενό περιεχόμενο του όρου, οφείλει να περιλαμβάνει την οπτική αυτή· και δεύτερον, ότι το φαινόμενο της δημοκρατικής παγκοσμιοποίησης είναι μία συνιστώσα της διαδικασίας «βαθιάς παγκοσμιοποίησης», μιας καινούργιας φάσης παγκοσμιοποίησης· που ξεκινάει το 1971 και ολοκληρώνεται με τη μεγάλη παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, με τον κόσμο να περνάει έκτοτε σε φάση αποπαγκοσμιοποίησης και, παράλληλα, ανασχεσης της τάσης του εκδημοκρατισμού των τελευταίων πενήντα χρόνων· μιας «δημοκρατικής ύφεσης» (democratic recession)³, δηλαδή, η οποία συνδέ-

εται άμεσα με την υποχώρηση της παγκοσμιοποίησης στον απόηχο της «μεγάλης ύφεσης» (great recession) του 2008-2009. Ο Martin Wolf παρατηρεί ιστορικά ότι, όπως οι περίοδοι του ανθηρού παγκόσμιου καπιταλισμού τείνουν να συμπίπτουν με τις περιόδους εκδημοκρατισμού, παρομοίως οι κρίσεις του παγκόσμιου καπιταλισμού τείνουν να συμπίπτουν με τις περιόδους δημοκρατικής ύφεσης.⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, η οικονομική κρίση της περασμένης δεκαετίας και αμέσως μετά η πανδημία ως κρίση υγειονομική, ανθρωπολογική, κοινωνική, θεσμική και οικονομική, όπως και ο πόλεμος στην Ουκρανία ως διεθνολογική κρίση παγκόσμιων διαστάσεων, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως τομές και ως σημεία έναρξης μιας νέας περιόδου. Ωστόσο, η Μεταπολίτευση επιμένει να διατηρείται εν ενεργεία (Βενιζέλος, σ. 23).

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Καθώς η ατελής αρχιτεκτονική του ευρώ δοκιμάστηκε με την μεγάλη διατλαντική χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε το 2008, η Ελλάδα

πλήρωσε το τίμημα των μακροοικονομικών ανισορροπιών⁵ με την μεγάλη (οικονομική, αλλά –δίχως υπερβολή– και με την κυριολεκτική σημασία του όρου) «κατάθλιψη» της δεκαετίας του 2010.⁶ Οι προβλέψεις για Grexit έπεσαν έξω, κυρίως διότι υποτίμησαν το πολιτικό κεφάλαιο που έχει επενδυθεί στο εγχείρημα του ευρώ· άλλωστε, είναι άλλο πράγμα να είναι μια χώρα εξ αρχής εκτός της ζώνης του κοινού νομίσματος, και άλλο να βρίσκεται εντός και μετά να βγαίνει εκτός.⁷

Ακριβώς τη σημασία του πολιτικού κεφαλαίου που οικοδομήθηκε μεταπολεμικά προόδους της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μόχλευσε (με τη χρηματοοικονομική έννοια του όρου) τη μεταπολιτευτική περίοδο ο Κωνσταντίνος Καραμανλής επιδιώκοντας την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ «προ πάντων για λόγους πολιτικούς» και επιτυγχάνοντας το σκοπό της εδραίωσης της δημοκρατίας στη χώρα μας μετά το 1974, η οποία «μπόρεσε να αντιμετωπίσει όλες τις δοκιμασίες που προέκυψαν στα χρόνια που ακολούθησαν, ακόμη και αυτές της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, και να σταθεί στα πόδια της» (Κωστής, σ. 20). Από μια άποψη, η διορατικότητα του Καραμανλή επιβεβαιώνει τα λόγια του Φράνσις Φουκουγιάμα στο *Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Άνθρωπος*, ότι για να υπάρξει σταθερή φιλελεύθερη δημοκρατία χρειάζεται η παρέμβαση συνετών και ενεργών πολιτικών ανδρών που κατέχουν την τέχνη της πολιτικής και μπορούν να μετατρέψουν τις υποφώσκουσες προτιμήσεις των λαών σε πολιτικούς θεσμούς με διάρκεια.⁸ Εξίσου σημαντικό, η διορατικότητα αυτή έμελλε να αποδειχθεί ότι θα προοικονομούσε την επίκληση του συσσωρευμένου πολιτικού κεφαλαίου του κοινού νομίσματος από τον τότε επικεφαλής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, Μάριο Ντράγκι, το καλοκαίρι του 2012,

στην κορύφωση της ευρωκρίσης.

Αφαιρετικά, το κεκτημένο της Μεταπολίτευσης μπορεί να αποδοθεί συνοπτικά με δύο λέξεις: Ευρώπη και Δημοκρατία. «έχουμε τα καλύτερα πενήντα χρόνια ανάμεσα στα διακόσια, που είναι όλα μαζί μια ιστορία επιτυχίας, ένα “success story”» (Βενιζέλος, σ. 33-34).

ΤΑ ΠΡΩΤΑ 25 ΧΡΟΝΙΑ

Αναφερόμενος στο πολιτικό σύστημα της Μεταπολίτευσης τα πρώτα περίπου 25 χρόνια (1974-2000), ο Σωτήρης Ριζάς (ο έτερος επιμελητής του τόμου) επισημαίνει ως βασικά στοιχεία ασυνέχειας σε σχέση με τον προδικτατορικό κοινοβουλευτισμό αφενός την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, αφετέρου το γεγονός ότι ο στρατός τέθηκε υπό θεσμικό πολιτικό έλεγχο, παρατηρώντας ότι η αρχή του πολιτικού ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων έγινε δεκτή και κατά την εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία το 1981 (σ. 39-41). Διατυπώνοντας έξοχα την επιδίωξη σχεδόν όλων των παραγόντων του κομματικού συστήματος να εμφανίσουν το πολιτικό σχέδιό τους και τον φορέα που το υποστηρίζει ως κάτι εντελώς νέο σε σχέση με την προδικτατορική βάση της τριμερούς παραταξιακής διάκρισης (Δεξιά - Κέντρο - Αριστερά) που είχε διαμορφωθεί μεταπολεμικά, ο Ριζάς γράφει ότι “η Μεταπολίτευση μοιάζει με big bang” -“παίχνιδι [στο οποίο] επιχειρεί να συμμετάσχει ο Καραμανλής με τη Νέα Δημοκρατία, τον νέο κομματικό φορέα της συντηρητικής παράταξης” (σ. 43). Από τη σκοπιά της διεθνούς πολιτικής σκηνής, τονίζεται η επίδραση που υπέστη η ελληνική πολιτική λόγω της μετατόπισης των αντιλήψεων στον δυτικό κόσμο, οι οποίες εκδηλώθηκαν πολιτικά με την επικράτηση των Συντηρητικών της Θάτσερ στη Βρετανία και των Ρεπουμπλικανών του Ρέικαν στις Ηνωμένες Πολιτείες, και εν συνεχεία εξαπλώθηκαν στα συντηρητικά, χριστιανοδημοκρατικά και φιλελεύθερα κόμματα όλων των δυτικών χωρών (σ. 52). Επιπλέον, η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού συμπαρασύρει και τις πιο παρεμβατικές εκδοχές της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης της μεταπολεμικής εποχής, γεγονός που μεταφράζεται σε εγχώριο επίπεδο στη διαμόρφωση του στόχου της συμμετοχής της Ελλάδας στη νομισματική ένωση σε βασική παραδοχή του πολιτικού συστήματος (σ. 53).

Καταγράφοντας ενδελεχώς την ιστορία της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ), «του μακροβιότερου πολιτικού

Το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Η Αυγή*, κομματικού οργάνου του ΣΥΡΙΖΑ, στις 6 Ιουλίου 2015, την επομένη του δημοψηφίσματος. Στο κόμμα και στην κυβέρνηση, όμως, είχαν αρχίσει να ανησυχούν από τις επιπτώσεις και, ιδίως, από την πιθανότητα η Ελλάδα να βρεθεί εκτός του ευρώ – και προετοιμάζαν την πολιτική «της κωλοτούμπας».

κόμματος εξουσίας της Μεταπολίτευσης», η Κωνσταντίνα Μπότσιου (σ. 58-59) αναφέρει ότι η προσωπική ιστορική πορεία του Κωνσταντίνου Καραμανλή κάλυψε εν μέρει την αμηχανία του κόμματος απέναντι στο παρελθόν, ενώ ξεχωρίζει, από τις πολλές μεταρρυθμίσεις του ιδρυτή του, το δημοψήφισμα για το πολιτειακό και την επανανομιμοποίηση του ΚΚΕ. «Με αυτόν τον τρόπο, η ΝΔ έκανε νέα αρχή εμβαπτιζόμενη στον περιορισμό της ανυποχώρητα αντικομμουνιστικής δεξιάς και στη συνύπαρξη με την κομμουνιστική αριστερά». Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην πολιτική στρατηγική της «τριγωνοποίησης» μέσω της επένδυσης στον λεγόμενο «μεσαίο χώρο», που «αντανακλούσε την αντίληψη ότι με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου δεν τερματίστηκε μόνο η κομμουνιστική ιδεολογία, αλλά όλες οι ιδεολογίες» (σ. 82-83).

Στην επισκόπηση της ιστορίας του άλλου πόλου του παραδοσιακού δικομματισμού της μεταπολιτευτικής περιόδου, του ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η μελέτη περίπτωσης για το κόμμα αυτό –το οποίο ήρθε αυτοδύναμο στην κυβέρνηση το 1981 με ένα εναλλακτικό/σοσιαλιστικό πρόγραμμα–, μέσα από τη θε-

ωρητική ιδεολογική διαμάχη μεταξύ του Νίκου Πουλαντζά και του Ραλφ Μίλμπαντ σχετικά με το ρόλο του πολιτικού προσωπικού στη διαδικασία μετασχηματισμού του καπιταλιστικού κράτους. Ο συγγραφέας του εν λόγω άρθρου, Χρύσανθος Τάσης, συμπεραίνει ότι η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ φαίνεται να δικαιώνει μεν σε μεγάλο βαθμό την ανάλυση του Πουλαντζά, ωστόσο καταδεικνύεται και η σημασία του πολιτικού προσωπικού με βάση την ανάλυση του Μίλμπαντ (σ. 94-98).

Συνομιλώντας με εναλλακτικές θεωρήσεις και ανασυνθέτοντας διεισδυτικά τις διάφορες όψεις της παρουσίας της Αριστεράς τις μεταπολιτευτικές δεκαετίες, ο Νικόλας Σεβαστάκης ισχυρίζεται ότι «μια σημαντική ύλη διακυβέρνησης και συμμαχιών του ΠΑΣΟΚ, ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, [...] αντιστοιχεί περισσότερο στο σοσιαλφιλελεύθερο κέντρο παρά στην αριστερά», επισημαίνοντας προηγουμένως ότι «η συμπερίληψη του ΠΑΣΟΚ στο αριστερό οικοσύστημα των πρώτων δύο δεκαετιών της Μεταπολίτευσης τουλάχιστον, ανατρέπει την υπόθεση πως, με μαρξικούς όρους, η αριστερά διαχειρίστηκε κυρίως τομείς του εποικοδομήματος –

των ιδεών, των φιλοσοφιών περί δημοκρατίας και του πολιτισμού– ενώ οι “αστικές δυνάμεις” οργάνωσαν τη βάση, δηλαδή το δεσπόζον κοινωνικοοικονομικό μοντέλο που επικράτησε και γνώρισε έναν μεγάλο κλονισμό και την άτυπη χρεοκοπία στη δεκαετία του 2010” (σ. 130-131).

Στην ενδιαφέρουσα έρευνα περί του «ιδεολογικού εκκρεμούς της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας», οι Κάρμεν Μίσου και Ηλίας Ντίνας αναλύουν την εκλογική συμπεριφορά της κοινής γνώμης βάσει της «ιδιότητας του θερμοστάτη» –φαινομένου που έχει καταγραφεί στη διεθνή βιβλιογραφία από τη δεκαετία του 1990 και αφορούσε την αμερικανική κοινή γνώμη–, ανάγοντας το φαινόμενο αυτό στην ελληνική πραγματικότητα (σ. 177). Σημειώνω εδώ τη διαφορετική ανάγνωσή μου σε σχέση με τον ισχυρισμό των συγγραφέων (στην ίδια σελίδα) ότι «ακόμα και στα χρόνια της κρίσης, όπου πολλά άλλαξαν, οι θερμοστατικές δυναμικές δεν εξαλείφθηκαν, όπως αποτυπώνεται από την απότομη ροπή προς τα δεξιά με την έλευση του ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία», τον Ιανουάριο του 2015. Αφενός υπήρξε συγκυβέρνηση με ένα κόμμα που εκπροσωπούσε την ακραία λαϊκιστική Δεξιά, αφετέρου η ροπή που προκάλεσε η διακυβέρνηση αυτή ήταν προς την κατεύθυνση της ανασύνθεσης ενός ευρύτερου χώρου, πάνω στον άξονα που χάραξε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος του Ιουλίου του 2015· καταλυτικός παράγων για τη ροπή αυτή ήταν και η ανάληψη της ηγεσίας της ΝΔ από τον Κυριάκο Μητσοτάκη, που έδωσε μια αύρα ανανέωσης καθώς προχώρησε σε αμφίπλευρη διεύρυνση του κόμματος διατηρώντας παράλληλα τις εσωκομματικές ιδεολογικές ισορροπίες (βλ. και Μπότσιου, σ. 86-87).

Στο δεύτερο μέρος του τόμου, για την οικονομία, προσφέρονται χρήσιμα διδάγματα – καθώς στο σημερινό περιβάλλον αυξημένης διεθνούς γεωπολιτικής, επομένως και οικονομικής, αβεβαιότητας, και με δεδομένα, αφενός το πλαίσιο των κρίσιμων ευρωπαϊκών πρωτοβουλιών στη διάρκεια της σύγχρονης πολυκρίσης, όπως είναι το Ταμείο Ανάκαμψης, αφετέρου την αναπλαισίωση των αμυντικών δαπανών των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο συνδυασμός νομισματικής σταθερότητας και δημοσιονομικής σύνεσης είναι ίσως περισσότερο πολύτιμος από ποτέ για τη διατήρηση των μεταπολιτευτικών κεκτημένων.

Διακρίνοντας τέσσερις μεγάλους

κύκλους της ελληνικής οικονομικής πολιτικής κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την ένταξη στην ΕΟΚ (βλ. σ. 234), ο Γιώργος Αλογοσκούφης περιγράφει, αναλύει και ερμηνεύει την πορεία της ελληνικής οικονομίας την περίοδο μετά τη μεταπολίτευση του 1974, αναπτύσσοντας και τεκμηριώνοντας (με πλούσια, ελληνική και διεθνή, βιβλιογραφία) ως βασική θέση της μελέτης του ότι η κρίση της περασμένης δεκαετίας κυοφορείτο επί τουλάχιστον τρεις δεκαετίες έχοντας βαθύτερα αίτια· όχι απλώς οικονομικά, αλλά κοινωνικά, διαρθρωτικά, θεσμικά και πολιτικά (σ. 215-216). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η τεκμηρίωση του γεγονότος ότι «το μεταπολιτευτικό πολιτικό καθεστώς ήταν ίσως το πιο ομαλό δημοκρατικό καθεστώς στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας», χρησιμοποιώντας για τους υπολογισμούς που αφορούν τις υπό εξέταση περιόδους πριν και μετά τη Μεταπολίτευση, ένα δείκτη «πολιτικής αστάθειας» (σ. 232-233). Επίσης, από τη σκοπιά της διεθνούς μακροοικονομικής και σε σχέση με τις μακροοικονομικές ανισορροπίες, την ένταξη στην ευρωζώνη και την πορεία της Ελλάδας προς την κρίση, ο ίδιος συγγραφέας υπογραμμίζει το πρόβλημα που είναι γνωστό στη διεθνή βιβλιογραφία ως το «δίλημμα του Mundell»· ένα δίλημμα μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής ισορροπίας, το οποίο αντιμετωπίζει μια μικρή ανοιχτή οικονομία με χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα, σε καθεστώς ελεύθερης κινητικότητας κεφαλαίου και αμετάκλητα καθορισμένων συναλλαγματικών ισοτιμιών (σ. 242-243).

Σε ένα εξίσου ενδιαφέρον κεφάλαιο, μελετώντας ενδελεχώς τα δημόσια οικονομικά της χώρας, ο Βασίλης Ράπανος και η Γεωργία Καπλάνογλου παρουσιάζουν ευσύνοπτα τη δημοσιονομική πορεία της Ελλάδας μετά τη Μεταπολίτευση, καθώς και βασικά γεγονότα που τη σημάδεψαν, τέμνοντας την «αρκετά ανομοιογενή» αυτή περίοδο, που έχει αφετηρία τη Μεταπολίτευση (1974) και πέρασ «την πλήρη εκδήλωση της δημοσιονομικής και οικονομικής κρίσης» (2011), σε τέσσερις διακριτές υποπεριόδους (βλ. σ. 271). Δίνοντας τον τόνο από την αφετηρία, οι συγγραφείς εύστοχα παραθέτουν (σ. 275) τον Ξενοφώντα Ζολώτα, στην έκθεσή του για το έτος 1974 ως διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, όπου επισήμαινε ότι «ο κρατικός προϋπολογισμός βαρύνεται με την κληρονομία της περιόδου της δικτατορίας, η οποία χαρακτη-

ρίζεται από απρογραμματίστον διόγκωσιν των δημοσίων δαπανών, κατανάλωτων και επενδυτικών, προς κατευθύνσεις χαμηλής παραγωγικότητας». Επίσης, ξεχωριστή αξία έχει η παρατήρησή τους ότι «η μόνη περίοδος με θετικό πρωτογενές αποτέλεσμα είναι η περίοδος 1994-2002, που συμπίπτει με την προσπάθεια ικανοποίησης των δημοσιονομικών κριτηρίων της Συνθήκης του Μάαστριχτ, για να ενταχθεί η χώρα στη ζώνη του ευρώ» (σ. 275), καθώς και η απεικόνιση της διαχρονικής διαμόρφωσης των αμυντικών δαπανών στην Ελλάδα, οι οποίες ως ποσοστό του ΑΕΠ κινούνται πολύ υψηλότερα όχι μόνο από τον μέσο όρο των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, αλλά σχεδόν χωρίς εξαίρεση υψηλότερα από οποιαδήποτε άλλη χώρα για όλο το υπό εξέταση διάστημα (σ. 281). Στο ίδιο κεφάλαιο, ιδιαίτερη επισήμανση γίνεται και στις δημόσιες επενδύσεις, οι οποίες μειώθηκαν δραματικά από το 2008 έως το 2011· η κατακρήμνιση της κρίσιμης αυτής κατηγορίας δαπανών συνεχίστηκε σε όλη την περίοδο της κρίσης μετά το 2011, με τη μελέτη να συμπεραίνει ότι «το δημόσιο συνεισέφερε στην καθαρή μείωση του κεφαλαιακού αποθέματος της οικονομίας» (σ. 282-283). Τέλος, σχετικά με το φορολογικό σύστημα και τις θεσμικές αδυναμίες της μεταπολιτευτικής περιόδου, οι συγγραφείς διαπιστώνουν –σε θετικό τόνο, επιχειρώντας ένα χρονικό άλμα στις μέρες μας– τη βελτίωση της σύγχρονης φορολογικής διοίκησης με τη συστηματική παρακολούθηση των δημοσίων εσόδων από την Ανεξάρτητη Αρχή (ΑΑΔΕ), καθώς και την ενίσχυση του θεσμικού πλαισίου με τη δημιουργία δύο υπηρεσιών παρακολούθησης της δημοσιονομικής πολιτικής, του Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή και του Ελληνικού Δημοσιονομικού Συμβουλίου (σ. 291-292).

Στο ίδιο μέρος του τόμου, αξίζει να αναφερθούν, μεταξύ όλων των αξιολογών κεφαλαίων, πρώτον, η μελέτη του Χρυσάφη Ιορδάνογλου για την εξέλιξη της ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα κατά το πρώτο ήμισυ της μεταπολιτευτικής περιόδου. Η μέτρηση της ανισότητας βασίζεται στον πιο διαδεδομένο δείκτη, τον συντελεστή Gini, ο οποίος περιγράφεται στη σ. 338, ενώ για τη μέτρηση της φτώχειας η ακολουθούμενη μεθοδολογία είναι πιο σύνθετη. Τροφή για σκέψη –και ταυτόχρονα ερώτημα για τον τρόπο και τα μέσα πολιτικής για την αναδιανομή που έγινε, το οποίο εγείρει συμπερασμα-

τικά η μελέτη–, ότι «ο περιορισμός της ανισότητας και η μείωση των ποσοστών φτώχειας συνοδεύτηκαν από σημαντική επιβράδυνση των ρυθμών αύξησης του εθνικού εισοδήματος».

Και δεύτερον, η μελέτη των Σταύρου Θωμαδάκη και Κωνσταντίνου Λοΐζου για τη «φούσκα του 1999» που «ήταν η πρώτη μακρο-χρηματιστηριακή κρίση της μεταπολίτευσης» (σ. 374). Ξεχωρίζω το θεωρητικό υπόβαθρο για τους «κερδοσκοπικούς πυρετούς», όταν «οι αποτιμήσεις στην αγορά αποσυνδέονται από την εκτίμηση των “θεμελιωδών” χαρακτηριστικών και προοπτικών των μετοχικών τίτλων», το οποίο περιγράφεται εξαιρετικά με αναφορές στη διεθνή βιβλιογραφία (σ. 385). Ομοίως και τη θεωρητική σκέψη που ασχολείται με τη θεσμική αλλαγή και τις χρηματιστηριακές αστάθειες, με τους συγγραφείς να επισημαίνουν τους τρεις κρίσιμους φάρους: τη θεσμολογική άποψη κατά Veblen, Hodgson και North· την εικασία του Keynes στην περίφημη περιγραφή αγγελαιάς συμπεριφοράς σε διαγωνισμό καλλιστείων· και την υπόθεση χρηματοοικονομικής αστάθειας κατά Minsky, που εστιάζει στη ριζική αβεβαιότητα.⁹

ΝΑ ΚΑΤΑΝΟΗΣΟΥΜΕ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Στα προλεγόμενα του βιβλίου ο Κώστας Κωστής (σ. 11) παραθέτει τα λόγια του μεγάλου ιστορικού Έρικ Χόμσμπομ ο οποίος, αντιστρέφοντας τη θέση του Μαρξ, διατείνεται ότι «μερικές φορές το σημαντικό δεν είναι να αλλάξουμε τον κόσμο, αλλά να τον κατανοήσουμε». Αν η επιλογή αυτού του αποφθέγματος προοικονομεί από μian άποψη τον βασικό στόχο του βιβλίου, τότε κατά τεκμήριο ο στόχος αυτός επετεύχθη.

Ας θυμόμαστε πάντως πως η Ιστορία, όπως επίσης υποστηρίζει ο Χόμσμπομ, «δεν είναι σαν τις γραμμές των λεωφορείων, όπου όλοι οι επιβάτες και το πλήρωμα αλλάζουν κάθε φορά που βρίσκεται στο τέρμα του».¹⁰ Ο Βενιζέλος το θέτει εύστοχα (σ. 23): «ζούμε μέσα στην Ιστορία χωρίς τις περισσότερες φορές να το συνειδητοποιούμε»... ■

1. Βλ. πιο αναλυτικά στο οπισθόφυλλο του βιβλίου.

2. Στο παρόν δοκίμιο μελετώνται, μαζί με τα θεμελιώδη εισαγωγικά κείμενα του Κώστα Κωστή και του Ευάγγελου Βενιζέλου, κείμενα από το πρώτο (πολιτική) και το δεύτερο (οικονομία) μέρος του συλλογικού τόμου (θα αναφέρονται

μέσα στο δοκίμιο σε παρένθεση οι σελίδες των παραθεμάτων που σταχυολογούνται από τα κείμενα αυτά, μαζί με τον συγγραφέα τους).

3. Τον όρο αναλύει ο Martin Wolf, *The Crisis of Democratic Capitalism*, Allen Lane, 2023, Μέρος Ι, διερευνώντας την ιστορική εξέλιξη του δημοκρατικού καπιταλισμού, αναφερόμενος ιδίως στις χώρες που συνιστούν τον πυρήνα της Δύσης, και ειδικά στις ΗΠΑ.

4. Wolf, *ό.π.*, σ. 77.

5. Για μια ευρύτερη επισκόπηση των μακροοικονομικών ανισορροπιών στην Ευρώπη από την εποχή του Bretton Woods μέχρι και την σύγχρονη περίοδο της Ευρωζώνης, βλ. George Alogoskoufis, Konstantinos Gravas, and Laurent Jacque, “Asymmetries in post-war monetary arrangements in Europe: From Bretton Woods to the Euro Area,” *The Journal of Economic Asymmetries*, 28 (2023), e00320, <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2023.e00320>, άρθρο το οποίο συμπεριλαμβάνεται στα προτεινόμενα αναγνώσματα σχετικά με τις διεθνείς νομισματικές σχέσεις και το ευρώ, στην 9η έκδοση του εγχειριδίου *Global Political Economy* των Theodore H. Cohn και Anil Hira (Routledge) που μόλις κυκλοφόρησε.

6. Για μια διεπιστημονική θεώρηση της ελληνικής κρίσης μέσα από το πρίσμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης, βλ. Κωνσταντίνος Γκράβας, *Οικονομικός Πόλεμος και Νομισματική Ειρήνη. Η Ελληνική Οικονομική Κατάθλιψη*, Ι. Σιδέρης, 2019 (Πρόλογος: Γιάννης Στουρνάρας).

7. Βλ. Κωνσταντίνος Γκράβας, “Μεταπολίτευση και διεθνής οικονομία”, *Τα Νέα* (23 Ιουλίου 2024), αναδημοσίευση στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* <https://www.ot.gr/2024/07/28/aporpseis/experts/metapoliteysi-kai-diethnis-oikonomia/>.

8. Francis Fukuyama, *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, Α. Α. Λιβάνη, 1993, σ. 294.

9. Βλ. συμπληρωματικά και την ενότητα “Η οικονομική σκέψη για τις κρίσεις” στο Γκράβας, *Οικονομικός Πόλεμος και Νομισματική Ειρήνη*, *ό.π.*, σσ. 53-57· Βλ. επίσης την μακροοικονομική ερμηνεία που δίνει ο Bradford J. DeLong, *Slouching Towards Utopia: An Economic History of the Twentieth Century*, Basic Books, 2022, σσ. 499-504, για την μεγάλη ύφεση του 2007-2009, ότι δεν ήταν ούτε μονεταριστική ούτε κείνσιανή ύφεση, αλλά κάτι που ο DeLong αποκαλεί “ύφεση του Μίνσκι” και προκύπτει εξαιτίας της έλλειψης ασφαλών αποθετηρίων αξίας.

10. Eric Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου 1875-1914*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (MIET), 2021, σ. 20.